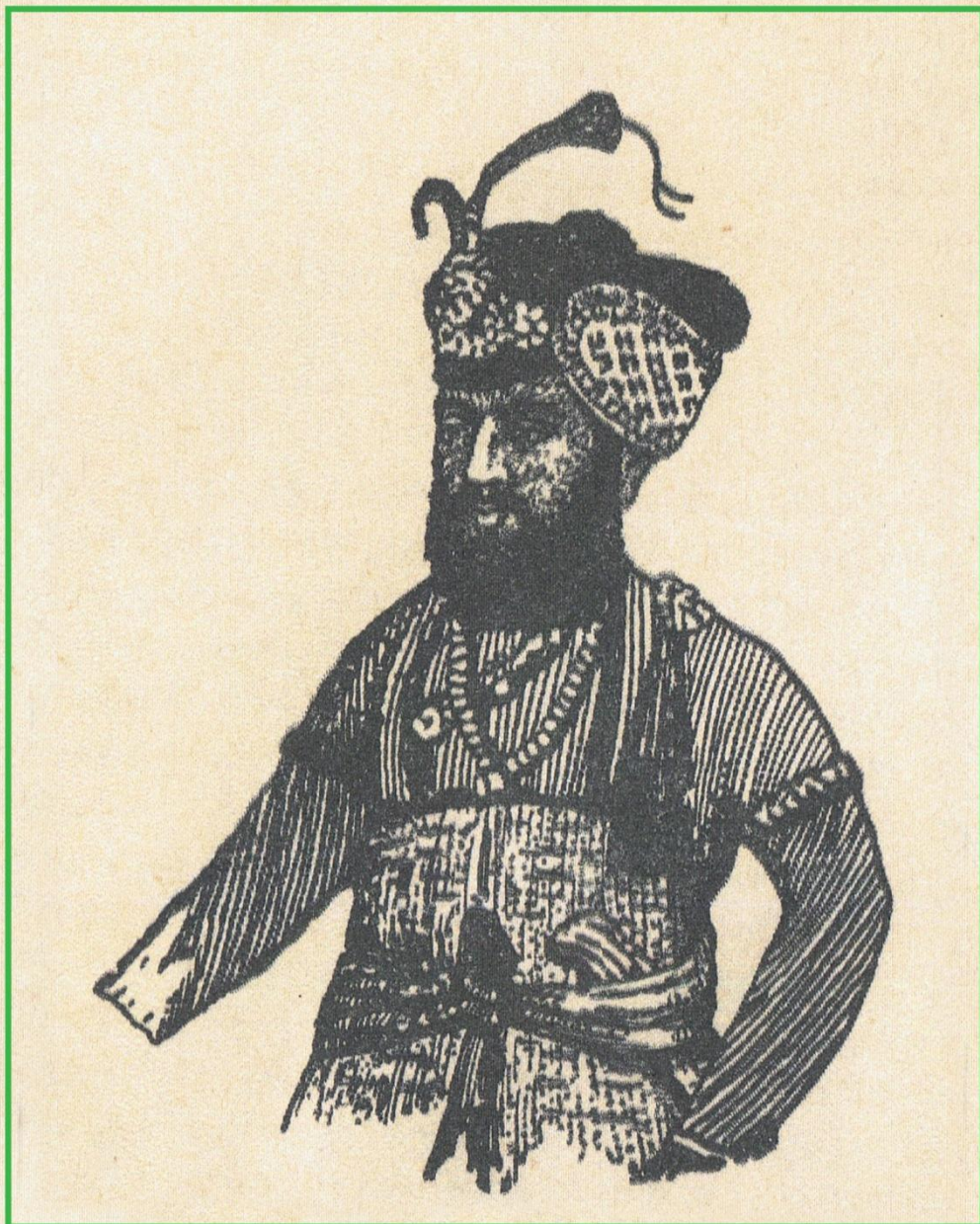

Bayram Han Türkmen

محمد میثم خان "خان خانان" آتالیق اکبر

(16-njy asyr Türkmen şahyry, filosofi hem döwlet adamsy)

Bilşimiz ýaly, gaty ir zamanlardan başlap dürli jeopolitiki şertlere görä, biziň ata-babalarymyz dünýäniň köp ýerlerine ýaýrapdyrlar. Olar, dünýä medeniýetiniň gadymy ojalarynyň biri bolan Türkmenistanda gazanan tejribeleriniň esasynda, baran ýurtlarynda uly döwletler gurup şol ýurtlaryň medeniýetiniň ösmegine örän uly goşant goşupdyrlar. Hut şonuň üçin-de birnäçe halklaryň etniki düzüminde hem-de edebiýatynda Türkmenleriň yzyny aç-açan görüp bolýar. Meselem 14-nji ýüzylda ýaşan tanymal şahsiýet „Seýit Emadeddin Nesiminiň“ eserinde aşakdaky setirlere gabat gelýäris:

Arap nutgy dökülmişdir diliňden

Seni kimdir diýen kim Türkmen sen?

17-nji ýüzylda Anadolyda ýaşan şahyr Garaajaoglan şeýle diýýär:

Gozan dagyndan neslimiz,

Ary Türkmendir aslymyz,

Warakdyr durak ýerimiz,

Gurbat ilde ýar eglär meni.

Biz bu hakykaty 16-njy asyr Türkmen şahyry hem döwlet adamsy Muhammet Baýram Hanyň ömür ýolunda-da görüp bilýäris. Bu taryhy şahsiýet hakynda, dürli çeşmelerde aşakdaky maglumatlara gabat gelýäri:

Muhammet Baýram han Türkmenleriň Baharly taýpasyndan bolup, onuň ata-babalary 1410-1468 ýyllarynda demirgazyk-günbatar Eýranda we günorta Azerbaýjanda uly döwlet guran Garagoýunly Türkmenlerinden bolupdyr. Baýram hanyň atasy, ata-babalary Teýmurylaryň döwründe-de dürli yörişlerde batyrlyk we gaýduwsyzlyk görkezen söweş adamlar hökmünde tanalypdyr.

Muhammet Baýram han XVI. ýüzylyň başlarynda Badahşana göçüp baran Seýfaly begiň maşgalasynda dünýä inipdir. Baýram ýaş wagtynda ýetim galýar. Olar Balha göçýärler. Baýram şol ýerde bilim alýar, ol ýaşlygyndan örän çakgan ýigit bolup, ata-babalarynyň uruş hünärlerini-de gowy öwrenipdir. Muhammet Baýram han, Teýmuriler tarapyndan Hindistanda dikeldililip „Mogollar Imperiýasy“ ýa-da Hind teýmurileri, Hind Gurkanileri ýaly atlar bilen tanalan hökümetde (1526-1857) iň beýik häkim we siýasy şahsiýet derejesine baryp ýetýär:

Muhammet Babyr (1483-1530) Teýmuriler urugynyň görnükli hökümdarlarynyndan biridir hem-de şol döwrüň tanymal şahyrlaryndan hasaplanýar. Ol Owganystany, Hindistany eýeläp, beýik Mogollar imperiýasynyň düýbünü tutan adamdyr. Mogollar imperiýasynyň yzyny Babyryň ogly Humaýun (1508-1556), soň

bolsa agtygy Ekber (1556-1605) alyp barypdyr. Mogollar hökümeti tä Hindistany İnlisleriň basyp alan döwrüne çenli dowam edýär.

Baýram özüniň harby hünärleri, söweşlerde görkezen gahrymançylyklary, üstesine-de, öz pähim-parasatly baştutanlygy bilen şol hereketli döwürde uly rol oýnapdyr, onuň orny gün-günden beýgelip, harby ýolbaşçy, soň bolsa baş wezirlik derejesine çenli baryp ýetýär. Bu hakda, Baýram hanyň diwanyny ilkinji gezek tapyp çapa taýýarlan gündogary öwreniji inlis alymy D. Ross şeýle ýazýar: „Ol toplum ýyldyzlar ýaly şöhle saçýan adamlaryň arasynda iň şöhleli ýyldyzlaryň biri bolup, Humaýun hem Ekberiň köşkleriniň üstüne ýalkymyny saçypdyr. Onuň ady XVI. ýüzylyň birinji ýarymyny beýan edýän Hindistan taryhynyň sahypalarynda uly orun tutýar“.

Muhammet Baýram diňe döwrüniň harby hünärlerini oňat bilýänligi üçin şöhratlanman, başga birtopar ajaýyp gylyk-häsiýetleri we dürli sypatlary bilen-de tanymal adam bolupdyr. Baýram ýaşlyk ýyllaryndan başlap, saz-söhbeti gowy görükdir hem-de saz sungatyny çuňdan öwrenipdir. G. Ý. Alyew özüniň Baýram han hakyndaky monografiýasynda onuň töwereginde köp sanly Türkmen şahyrlaryň we ençeme edermen ýigitleriň bolandygyny tassyklaýar.

Baýramyň özi ynsan üçin zerur häsiýetlerden söz açyp: „Ýaşuly adamlardan eşidenime görä, her bir ýigitde üç sany sypat bolmalydyr“ diýýär. Olar şeýle:

1. Häkimliň yanynda özüni alyp barmagy başarmaly.
2. Garyp-gasarlaryň göwnünden turup, olara duýgudaşlyk etmeli.
3. Alymlaryň yanynda aýtjak sözüni bilip aýtmaly.

Gandhar we Serhintde gazanan uly ýeňişleri üçin, Humaýunşa öz goşun baştutany Baýram hana ägirt uly sylag-hormatlar edýär. Öňki edermenlikleri üçin „han“ adyna mynasyp bolan Baýrama bu söweşlerde görkezen gaýduwsyzlyklary üçin „hanlar hany“ diýen uly dereje berilýär.

Humaýunşa aradan çykyp, 1556-njy ýyldan ýaşajyk „Ekber“ tagta oturdylanda, hökümet işlerini hem goşun ýolbaşçylygyny Baýramyň özi alyp barýar. Şonuň ýaly-da Baýramy Ekbersaha „atalyk“ edip bellenýär.

Hanlar hany Baýram, goşun hem döwlet işlerini birýan ýüzli edip, tertibe salandan soň, 1519-njy ýylda Humaýunyň ýegeni Selime Soltan begime öýlenýär. Şeýlelikde, Baýram han häkimiýet başyndaky toparlar bilen garyndaşlyk aragatnaşygyny açýar. Emma Türkmen ýigidiniň şa gyzyna öýlenmegi kâbir köşk adamlaryna ýaramandyr.

Mogollar imperiýasynyň saraýynda dürli gapma-garşylyklaryň hem oňuşmasyzlyklaryň ýüze çykyp başlan şol döwürde, Baýramyň duşmanlary onuň garşysyna dürli şyltaklar, myjabatlar, töhmetler atmaga başlapdyrlar hem-de irmän-arman olary ýaş Ekberiň gulagyna guýýarlar. Ýaman-ýaşryklara, myş-myşlara ynanan ýaş häkim 1560-njy ýylda öz atalygy Baýram hana ýüzlenip, döwleti ýeke özüniň dolandyrmak isleýändigini aýdýar. Şondan soň onuň garamagyndaky esasy goşuny

başga bir tarapa süýşirip, Baýramyň ýanynda az sanly nöker goýýarlar, iň soňunda-da 1562-nji ýylda, bir gün ertir namazyny okap durka Mübärek han atly bir haýyn ony arkasyndan habarsyz gelip pyçaklap öldürýär. Baýram hanyň jesedi Dehlä etilip, uly dabara bilen jaýlanýar, üstüne gümmez salynýar. 1578-nji ýylda Bayramyň jesedini Maşada getirip jaýlapdyrlar.

Zamanasynyň beýik goşunbaşlygy, pähimli filosof, ýiti zehinli şahyr Muhammet Baýram han XVI. ýüzyýlda bütin Orta Aziýa, Horasan, Owganystan we Hindistan ýaly ýurtlaryň medeniýetiniň bir-biri bilen hyzmatdaşlyk esasyda ösmegi üçin ägirt uly rol oýnan adamdyr. Ol türk, pars, hind dillerinde ýazan görnükli eserleri bilen, ýokarda agzalan we agzalmadyk birgiden halklaryň özara gatnaşygyny berkitmek hem ebedileşdirmek ugrunda dostluk köprisiniň ilkinji nawlaryny atypdyr.

Elimizdäki bar bolan golýazmalarda Bayram hanyň esasy ulanan goşgy formalary gazal we rubagy (dörtleme) bolup, tematiki taýdan garalanda bolsa, olaryň köpüsiniň yşky-lirika degişlidigini bellemelidir. Onuň gahrymançylygy we aýry-aýry ýigitleri öwen goşgulary-da bar. Şahyryň goşgularynda, ylaýta-da dörtlemelerinde (rubagylarynda) birtopar filosofik pikirlere-de duş gelýäris.

Baýram hanyň ulanan dili, şol döwrüň ýazuw edebiýatyna mahsus edebi dil bolupdyr. Onuň türkçe eserinde Türkmen, Özbek, Gyrgyz, Garagalpak halklarynyň ortak edebi dili bolan çagataý diliniň elementleri esli derejede orun tutýar. Hut şonuň üçin hem ol goşgylar, takmynan ýüzde ýetmişi arap sözlerinden düzülen deri-pars dilini bilýän Eýran hem Owganda ýaşaýan türkmenlere has düşnükli. Aşakda hormatly okyjylara parasatly şahyrymyzyň goşgularyndan birnäçe nusga hödürleýäris.

Dörtleme (rubagy):

Bayramga bes garyplyk kär etdi,
Gurbat(1) any har-y, zar-u bimar(2) etdi,
Ýa Reb(3), ki belalarga giriftar(4) olsun,
Her kim any gamlarga giriftar etdi.

Göz röwşeni – ýary dilsitanym(5) baradur,
Jan gülşeniden serwi-rowanym baradur
Bu hassa eger galdy anyň gullugynda,
Sen galmagyl, eý köňül, ki janym baradur.

1- aýrallyk 2- hassa, kesel 3- taňry 4- tutulmak, duwçar bolmak

5- göwnümi alan

Hijriňni hyýal kylmak müşgil(1),
 Senden talab-y wysal kylmak müşgil,
 Halymny saňa arz kylaý diýedur men,
 Emma saňa arzy-hal kylmak müşgil.

Bezmiň(2) era ýüz sururym(3) bar idi,
 Ruhsaryň(4) ile gözümde nurym bar idi,
 Älem gamydan hasyl idi gyýbaty-mähz(5),
 Hasyl ki, wysalyňda huzurum bar idi.

Sen bargaly kem emesdur, eý täze nahal!
 Gözde nem-u hatyrda gam-u janda melal(6),

Bu hal bile bolmasa umydy-wysal,
 Ýa reb, ki ne bolgaý idi meni-hastaga hal?

1- kyn 2- bezm:oturyşyk, meýlis 3-surur: şatlyk 4- ýüz, keşp

5- mähz:arassa, dury, diňe. gyýbaty-mähz: arassa söýgi 6- gaýgy, ünji

Gazal:

Bara Sen

Peri ruh-a, ýene gaýta howa kylyp bara sen,
 Ki telbelerni ajap binowa(1) kylyp bara sen.

Pygan ki ok kibi taşlap, ýyrak wysalyňdan,
 Pyrak(2) elgide kaddymny ýaý kylyp bara sen.

1- garyp, ýoksul 2- aýralýk

Köňül synykdyr-u ýok takaty-jepa, liken,
Şikeste(1) köňlüme, jan-a, jepa kylyp bara sen.

Wysal döwletiden aýryp meni, wah kim,
Pyrak mähnetige mübtela kylyp bara sen.

Sapaýy-mejlisi-eşret seniň huzuryň idi,
Huzur mejlisini bisapa kylyp bara sen.

Bu töwr(2) kylmagyk, eý gül, wepa taryky(3) imes,
Ki bilbiliňni esiri-bela kylyp bara sen.

Baryp nigäriňni(4) ýüz söz ile tapyp, Baýram,
Pyrak hyrkatydan(5) otga ýakylyp bara sen.

Gyzyl

Lybasyn etgeli ol serwi hoş hyram(6) gyzył,
Gözümni eýledi gan ýaş bile tamam gyzył.

Peri ruýum(7) ýene ganly gözümde kyldy makam(8),
Ki husn ählige zyba durur makam gyzył.

Mydam aryzy(9)-reňňinligi çakyrdan emes,
Ki hiç ýüzni bu reň eýlemes mydam gyzył.

1- synyk, döwük 2- bu töwr: bu hili, munuň ýaly 3- taryk: ýol, ugur

4- nigär: söýgüli 5- ýangyn, howur 6- ýöriş, gezelenç, hoşhyram: emäý bilen
ýöremek 7- ruý: ýüz 8- orun, ýer 9- görüniş, ýüz, keşp

Egerçi husn-ählidir jamdan gyzył,

Erur hemişe ýüzüň äksi(1) birle jam gyzył.

Bilip sipähr(2) gamyn, gan ýaşyn döker Baýram,

Şapak emes ki erur her namazy-şam(3) gyzył.

1- äks: suwrat, öwüşgin 2- asman, pelek 3- agşam namazy çagy

B. Gerey, 2013 Maý

çeşmeler:

- 1- Mäti Kösäýew, Ruhy Alyýew „Baýram Han“ Aşgabat-1970
- 2- Mäti Kösäýew „Edebiyat Barada Söhbät“ Aşgabat-1972
- 3- „Türkmen Edebiyatynyň Taryhy“ Türkmenistanyň Ylymlar Akedemiýasy, I. tom, Aşgabat-1975
- 4- Nazar Gulla „Nesimi“ Aşgabat-1972
- 5- „Türkmen Sowet Ensiklopediýasy“ I. tom, Aşgabat-1974, S. 284-285